

«Бояриня» Лесі Українки: джерело до вивчення доби Руїни на уроках історії України

Крізь призму шкільної програми з історії України розглядається драматична поема Лесі Українки «Бояриня», яка через яскраво виражене національне спрямування лише в добу новітньої незалежності України стала надбанням широкого кола читачів. Аналізуючи зміст твору, робиться спроба визначити можливість ефективнішого його використання під час вивчення відповідних тем, присвячених добі Руїни, на уроках історії України в загальноосвітній школі.

Ключові слова: Леся Українка, «Бояриня», доба Руїни, загальноосвітня школа, національне відродження.

Demianiuk O. Y. Lesia Ukrainka's «Boiarynia» as the Source to Study the Ruin's Days at the Lessons of History of Ukraine.

Through the prism of the curriculum of the history of Ukraine drama of Lesia Ukrainka's «Boiarynia» is considered. This masterpiece became the property of a wide range of readers only in the latest day of the independence of Ukraine, because of the national focus. Analyzing the content of the drama, an attempt is made to determine the possibility of effective usage in the study of relevant themes about time of Ruin (during history of Ukraine lessons in secondary school).

Key words: Lesia Ukrainka, «Boiarynia», the Ruin, secondary school, national revival.

Постановка проблеми. Поступово до широкого загалу читачів повертаються літературні твори, які з різних, здебільшого ідеологічних, причин були заборонені в радянську добу. З-посеред них – драматична поема Лесі Українки «Бояриня» про найдраматичніший період козацької доби – період Руїни. Тож на її сторінках відчувається протиставлення національного українського і чужинського московського (російського).

Леся Українка в поетичній формі намагалася висловити своє ставлення до тих подій, через побутові сценки тогочасного життя показати прірву, яка ставала щоразу більшою, між українськими народними традиціями та правилами поведінки, що нав'язувалися східним сусідом на правах союзника-загарбника.

Тому очевидно, що необхідно вивчати твір Лесі Українки «Бояриня» не лише на уроках української літератури, але й на уроках історії України, аби засобом художнього слова продемонструвати глибину суспільно-політичних процесів, які охопили українські землі в період Руїни, які сприяли поступовому закабаленню українського суспільства московською монархічною адміністративною системою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, що за останніх двадцять п'ять років в Україні з'явилися праці, в яких автори під різним кутом розглядають літературну спадщину Лесі Українки історичного змісту. Не стоїть осторонь і поетична драма «Бояриня». Одна з перших публікацій на пострадянському просторі з'явилася в журналі «Українська література в загальноосвітній школі»: М. Кудрявцев розглянув твір у контексті загальнонаціональної історії [1]. Невдовзі у журналі «Слово і час» Р. Веретельник опублікував розвідку, яку присвятив проблемі витіснення українського національного елемента зі щоденного побуту тогочасних козацьких земель [2]. Згодом з'явилися праці Б. Степанишина, А. Криловця, К. Рибалки, О. Губаря [3]: автори досліджують, аналізують, висловлюють свої судження з різних аспектів цієї драми. Адже, за влучним висловлюванням Р. Задеснянського, «„Боярину» можна розглядати і в площині історичної

драми, і драми психологічної, і „драми-проблеми”, себто в площині ідеологічній» [4, 166].

Метою статті, з огляду на стан розробки обраної проблеми, є спроба визначити місце поетичної драми Лесі Українки «Бояриня» у навчальному процесі загальноосвітньої школи на уроках історії України.

Виклад основного матеріалу. Історичний період, до якого вона звернулася в цьому творі, й до сьогодні залишається найбільш полемічним, дискусійним і неоднозначним в оцінках дослідників козацької доби. Що вже говорити про час, коли писала драму поетеса? Тоді, майже одночасно з «Бояриною», з'явилася історична драма Л. Старицької-Черняхівської «Гетьман Дорошенко». Наприкінці XIX – на початку XX століття це були чи не єдині художні твори про період гетьманування П. Дорошенка.

Водночас необхідно наголосити на тому, що поетична драма «Бояриня» створена Лесею Українкою впродовж 27–29 квітня 1910 р. далеко від України – в Єгипті, де вона лікувалася від важкої недуги. Як тут не згадати вислів про те, що вдалечині від Батьківщини відчуття загострюються. Аналізуючи поетичну творчість поетеси, Р. Задеснянський вважав: для неї «найбільш важливим був бік ідеологічний, і вона, пишучи той чи інший твір, писала його насамперед тому, що бажала сказати щось важливе і питоме-своє в ділянці ідеології» [4, 166]; «„Бояриною” Леся Українка сказала, що всяке угодовство, яке остаточно веде до національної зради, вона вважає за злочин» [4, 176].

Цікаво й те, що Лариса Петрівна написала твір, присвячений неоднозначному, в оцінках її сучасників, періоду. Саме Руїна стала роками, коли було знищено більшість надбань сторічної козацької цивілізації, роками, які змінили сутність життя пересічних громадян Гетьманщини, визначили майбутню трьохсотлітню бездержавність. Отож, Леся Українка обрала для свого твору не епоху розквіту й слави, а епоху кривавих переворотів, страшних катаклізмів неволі, полону тощо [5, 69]. М. Драй-Хмара перекоонує, що «самої боротьби, отого виру кривавого, що клетотів у серці тодішнього українського життя,

поетка не відтворює: вона залишається збоку і тільки прислухається до нього... їй добре була відома психологія людей, що жили після погрому „на руїнах“. Вона змалювала те, що бачила й чула» [5, 69]. Ми вважаємо, що Леся Українка крізь рядки драми розглядає шлях від самоусвідомлення, самоідентифікації до асиміляції, втрати національних ознак.

Коротко про добу Руїни. Цей термін використовується для означення суспільно-політичних подій, які відбулися на козацьких територіях після смерті гетьмана Б. Хмельницького. Саме тоді тут розпочався період руйнації української державності, яка так і не набула чітких форм. З одного боку, відбувалося різке загострення соціально-політичної боротьби, посилення втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що призвело до її розчленування на Правобережжя та Лівобережжя, а з другого – спроби відновити територіальну цілісність і державну незалежність українських земель.

Добу Руїни пов'язують із правлінням Ю. Хмельницького, І. Виговського, І. Брюховецького, Д. Многогрішного та І. Самойловича. Тому в Лесі Українки зустрічаємо: «Трудно. Нема при чім нам жити на Вкраїні. Самі здорові знаєте, – садилу сплюндровано було нам до цеглини ще за Виговщини. Були ми зроду не дуже так маєтні, а тоді й ті невеликі добра утерляли» [8, 13].

Леся Українка в драмі «Бояриня» хронологічно охопила період гетьманування П. Дорошенка. У цей час на Правобережній Україні вибухнуло антифеодальне повстання, яке позбавило П. Тетерю гетьманства за його пропольську політику. На гетьмана обрали черкаського полковника П. Дорошенка (1665–1676 рр.). Аби звільнити від ворогів й об'єднати Україну, він уклав військово-політичний союз із Кримом і Туреччиною. У 1667 р. Росія та Польща уклали Андрусівське перемир'я, за яким поділили Україну. До Московії відійшли Лівобережжя з Києвом і Сіверська земля. Правобережна Україна перейшла до Польщі. Спираючись на підтримку татар, П. Дорошенко намагався витиснути поляків із Правобережжя. Восени 1667 р. він змушує польського короля визнати суверенітет гетьманату на Правобережній Україні. Закріпившись тут, П. Дорошенко здійснив вдалий похід на Лівобережжя, де у 1668 р. проголосив себе гетьманом усієї України. Польща, відновивши боротьбу за козацькі землі, змушує П. Дорошенка повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом чернігівського полковника Д. Многогрішного.

Рядки «Боярині» переконують, що її авторка позитивно ставилася до гетьмана П. Дорошенка, сприймаючи його як національного героя. М. Драй-Хмара вважає, що симпатії Лесі Українки до гетьмана як носія української національної ідеї сформувалися під впливом М. Костомарова, який у своїх творах дещо ідеалізував П. Дорошенка.

Зовсім інше ставлення поетеси до Московії. Адже в ту пору московський цар Олексій (1645–1676 рр.) формував абсолютистську монархічну владу. Спираючись на вище духовництво, він припинив діяльність Земських зборів, нейтралізував вплив Боярської ради, натомість започаткував роботу Таємного приказу – органу, який не лише виконував функції царської канцелярії, але й став своєрідним каральним органом при цареві.

У своїй поетичній драмі Леся Українка «на глибокому пізнанні історії свідомо розділяє культуру московсько-російську і нашу європейсько-українську» [6, 71]. В образі Степана авторка змалює тих українських людей кінця XIX – початку XX ст., які служили ворогові. «Відірвавшись від маси, від народу, від активної боротьби, ті люди фактично виконували ролю зрадників української національної справи» [5, 71–72]. Тому-то Степан заявляє Іванові: «волів вже на чужині служити рідній вірі, помагати хоч здалека пригнобленим братам, еднаючи для них цареву ласку» [8, 14], а згодом Оксані: «Ось ти млієш з огиди, що тебе якийсь там дід торкне губами, а як я повинен „холопом Стюпокою“ себе взивати та руки цілувати, як невільник, то се нічого?» [8, 33–34]. Степан шанує московського царя Олексія, незважаючи на те, що той принижує вихідців з України, натомість засуджує українських гетьманів І. Виговського та П. Дорошенка.

В особі Оксани змалювано національно свідомих людей, які розуміють, що позитивні наслідки може мати лише активна боротьба за визволення свого народу [5, 71–72]. Її світогляд і характер формувалися під впливом козацьких традицій, які берегли в родині Перебійних, та активній участі у церковному житті. Адже Оксана «у першій парі корогву несе», «на Трійцю в процесії між братчицями йшла» [8, 11]. Оксана сама заявляє: «...я перша братчиця в дівочім братстві» [8, 11], показує свою гідність Степанові: «Се що за звичай? Я не холопка з вотчини твоєї!» [8, 17]. Тому-то, перебуваючи в Москві, Оксана не живе, а скніє у боярському теремі, мріючи про повернення на Батьківщину. Вона, за народженням вільна, козачка, не сприймає «незнайомої московської мови та чужого їй, суворого боярського побуту, проте змушена чітко виконувати всі правила „Домострою“, щоб не завадити політичній кар'єрі коханого чоловіка» [9, 276]. Оксана зрозуміла, що жодні вмовлення не відірвуть Степана «від московського корита, біля якого плазуватиме й далі, щоб вижебрати крихти з панського столу» [4, 175].

На прикладі однієї родини Леся Українка хотіла показати всю величину проблеми, яка нависла над Україною через її «старшого брата» – Росію [7]. Так, на слова Степана, що московський цар пустить їхню родину на Батьківщину, бо «вже ж тепера на Вкраїні утихомирилося», Оксана відповідає: «Як ти кажеш? Утихомирилось? Зломилась воля, Україна лягла Москві під ноги, се мир по-твоєму – ота руїна?» [8, 54].

Вже на початку поеми Леся Українка змалює різнобарв'я думок на тодішню політичну ситуацію, показує, що в родині Перебійних, переосмисливши результати Переяславської ради, вважають, що Московія поступово нищить українські традиції й козацьку вольницю. На слова Степана: «На раді Переяславській мій батько подавши слово за Москву, додержав те слово вірне», син господаря Іван відповідає: «Мав кому держати! Лихий їх спокусив давати слово!» і далі: «Та певне! Краще зрадити Вкраїну» [8, 13].

Коли Степан спалахнув: «Не зраджував України мій батько! Він їй служив з-під царської руки не гірш, ніж вороги його служили з-під польської корони», то Іван парирував: «Та, звичайне, однаково, чиї лизати п'яти, чи лядські, чи московські!..», «Якби таких було між нами менше, що, дома чесний статок протесавши, понадились на соболі московські, та руки простягали

до тієї „казни“, як кажуть москалі...» [8, 13–14]. Аби пом'якшити ситуацію, глава роду Перебийний підсумовує: «Сутужна, сину мій, українська справа... Старий Богдан уже ж був не дурніший від нас з тобою, а проте і він не вдержався при власній силі» [8, 14].

Кількаразово на сторінках «Бояриня» згадується життя пересічних громадян у період Руїни, ускладнене втручанням тут московських чиновників. «Та там такі напасті, що крий Боже! І просвітку нікому не дають московські поспіаки! Все нам в очі тією присягою тичуть...»; «Ми присяги не хочемо ламати, але нехай же цар нас оборонить від тої галичі» [8, 35]; «Вже так, що цупко затягли супоню на наших боках... А проте є люди, що не бояться, йдуть, мов на одчай, бо сказано, терпець їм увірвався» [8, 37]; «Ось, пане-брате. Хай Бог тобі допоможе! Не минути розливу крові братньої, як тільки супліка сся марна буде» [8, 38].

Барвисто описує Леся Українка становище і правила поведінки козацької старшини, які приїхали в Москву, стали боярами й служать царю Олексієві Михайловичу. На запитання гостя з України: «Що ж, пане-брате, то нема надії полегкості дістати від царя?» Степан відповідає: «О ні, чому ж, я спробую. От згодом в царя я буду на малій беседі. Як буде він під чаркою, то, може, я догоджу йому, він часом любить пісень „черкаських“ слухати та жартів, та всяких теревенів, не без того, що й тропака звелить потанцювати». На здивування гостя: «Ото! Хіба ти в нього пахоля?» Степан каже: «Ба, знаєш, як то кажуть: „скачи, враже, як пан накаже“... Та ладнен я, брате, уже хоч би й на голові ходити, аби чогось добитися для тебе та для України. Дай мені супліку, оту, що ти приготував цареві, – як влучу слухний час, то подам до власних рук йому» [8, 37–38]. Отож, через образ молодого боярина Степана поетеса описує рабську психологію тих козаків, які пішли на союз із Московією.

Щодо гетьмана П. Дорошенка, то в поемі знаходимо думки поетеси у словесній перепалці Оксани та Степана. Разом із тим, Леся Українка висловлює своє ставлення до Московії XVII ст. й Російської імперії XIX – початку XX ст. Степан: «Небезпечно. Вони там з Дорошенком накладають...» – Оксана: «Ну, що ж, так, може, й треба». – Степан: «Ти ж так боялася розливу крові, а ся війна найпаче братовбійна, що Дорошенко зняв на Україні, – тож він татар на поміч приєднав і платить їм ясиром

християнським». – Оксана: «Скрізь горе, скрізь, куди не обернися... Татари там... татари й тут». – Степан: «Оксано! Що мариться тобі? Татари тут?» – Оксана: «А що ж? Хіба я тут не як татарка сиджу в неволі? Ти хіба не ходиш під ноги слатися своєму пану, мов ханові? Скрізь палі, канчуки... холопів продають... Чим не татари?» – Степан: «Тут віра християнська». – Оксана: «Ой, чоловіче!.. Та й осоружна ж ся мені Москва!» [8, 39–40].

Помітно, що для Оксани московити нічим не відрізняються від татар чи інших ворогів України. Леся Українка заклала в роль головної героїні драми тезу, що всі московити однаково ворожі козацтву, не надавши позитивної характеристики жодному з них. Окрім того, Оксана з острахом приймає відомості про ситуацію в Україні, останні новини про гетьмана П. Дорошенка, про брата Івана, який хотів приєднатися до війська гетьмана.

На сторінках драми зустрічаємо опис поетесою звичай українських та московських, їх відмінності й особливості, як-от: «нема тут звичаю з чоловіками жіноцтву пробувати при бесіді» [8, 27]. Мати Степана відповідає Оксані на питання про звичай: «Вони, Оксано, не питають, хто як там виріс... Адже ми тут зайді, – з вовками жий, по-вовчи й вий...» [8, 23]; «Та вже ж як ти боярина московська, неначе б то воно тобі й годиться вбиратися по-їхньому» [8, 24]. Після повернення з церковної служби, де їх із матір'ю Степана називали стиха «черкашенками» і «хохлушами», Оксана заявляє: «Та... я чула... гріха десь не бояться: в церкві Божій, замість молитися, людей гудять, а ще й виносяться так благочестям поперед нас...» [8, 24].

Висновки. Таким чином, поетична драма Лесі Українки «Бояриня» є твором про тугу добу Руїни, який проникнутий любов'ю до Вітчизни, вболіванням за долю власної країни, її народу. Поетеса зуміла показати складний ланцюг взаємин українського і московського населення в II половині XVII ст., процес поступового закабалення московською адміністрацією вільного козацького стану.

Переконані, що драма «Бояриня» повинна використовуватися на уроках історії України під час вивчення відповідних тем. Разом із тим, твір Лесі Українки необхідно використовувати в процесі національного виховання, формування громадянської позиції школярів, звертаючи увагу на сприйняття тогочасних реалій головними героями драми – Оксаною і Степаном.

Література

1. Кудрявцев М. Драма Лесі Українки «Бояриня» як твір з національної історії України / М. Кудрявцев // Укр. л-ра в загальноосвіт. шк. – 1991. – № 4. – С. 32–38.
2. Веретельник Р. Козачка в теремі / Р. Веретельник // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 46–50.
3. Степанишин Б. Драма Лесі Українки «Бояриня» / Б. Степанишин // Дивослово. – 1998. – № 2. – С. 50–51; Криловець А. Страждання різної проби: Українська національна вдача в драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня» / А. Криловець // Укр. мова і л-ра в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 2. – С. 40–46; Рибалко К. Драматична доля драматичної поеми / К. Рибалко // Укр. мова та л-ра в середніх школах, ліцеях та колегіумах. – 2000. – № 2. – С. 76–81; Губар О. Поетика драматичної поеми Лесі Українки «Бояриня» / Олександр Губар // Кримська світлиця. – 2004. – 10 верес.
4. Задеснянський Р. Від угодовства до національної зради («Бояриня» Лесі Українки) / Р. Задеснянський // Визвольний шлях. – 1971. – Число 2. – С. 166–178.
5. Драй-Хмара М. «Бояриня» / Михайло Драй-Хмара // Леся Українка. Бояриня. – Торонто : Вид. Орг-ції українців Канади, 1971. – С. 59–89.
6. Семенюк А. Історія в творчості Лесі Українки / Анатолій Семенюк // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині : наук. зб. – Вип. 57. Матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Колодяжне на Волині, 24–25 лют. 2016 р.) / упоряд. А. Силюк, В. Комзюк. – Луцьк, 2016. – С. 69–72.
7. Антоненко А. Модернізована «Бояриня» / Аліса Антоненко // День. – 2013. – 1 жовт.
8. Українка Леся. Бояриня / Леся Українка. – Торонто : Вид. Орг-ції українців Канади, 1971. – С. 9–58.
9. Кучеренко О. Тема України в драматичній поемі Лесі Українки «Бояриня» / Олександр Кучеренко // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Леся Українка і родина Косачів в історії та культурі України та Волині : наук. зб. – Вип. 57. Матеріали VIII Всеукр. наук.-практ. конф. (с. Колодяжне на Волині, 24–25 лют. 2016 р.) / упоряд. А. Силюк, В. Комзюк. – Луцьк, 2016. – С. 275–277.